

בראשית ל"ב 22-32

גליה סמו

מבוא

סיפור קצר ותמציתי זה העלה בפרשנות המקרא, ובמיוחד במחקר המקרא, דיון רחב ומעמיק. חוקרים העוסקים ב"ביקורת הנמוכה"¹ הצביעו על כפילויות אחדות בסיפור² וניסו, ללא הצלחה, לשחזר את מבנהו המקורי של הסיפור. דיוננו יעסוק בסיפור כיצירה אחת אחידה, אם כי כאשר יוצעו פתרונות לקשיים במהלך הדיון, נתייחס גם לאפשרות הרכבת הסיפור ממקורות שונים. הפרשנים הצביעו על רבדים גלויים וסמויים בסיפור, והוצעו להם פרשנויות אלגוריות, סמליות ותיאולוגיות.

בדיוננו ננסה לעמוד על השאלות ועל התשובות האפשריות (במסגרת הדיון הכיתתי) לשאלות אלה, אך תחילה נעמוד על הרקע למפגש הלילי בין יעקב ל"איש" המסתורי.

הרקע למפגש הלילי

יעקב ומשפחתו מצויים בדרכם אל ארץ כנען. ליעקב נודע כי אחיו, עֵשָׂו, בא לקראתו ועימו ארבע מאות איש. יעקב חושש מאד, ומנסה לפייס את עֵשָׂו בדרכים שונות.

חששותיו של יעקב מפני הבאות הם הציר הרגשי המניע את המתרחש בכלל ואת פעולותיו של יעקב בפרט. אם בפרקים כ"ח-כ"ט ראינו אדם צעיר ובודד, המונע על ידי השאיפה לבנות לו חיים ומעמד בעולם, עתה נגלה לעינינו אדם לא-צעיר, בעל משפחה ונכסים, העלול להפסיד את כל עולמו בגלל חטאיו בעבר. נוכל לשער, שלפחדיו של יעקב שני ממדים: האחד, חששו מפני עֵשָׂו ומפני המאבק האלים שהוא עלול לכפות על יעקב. הממד השני - חשש המבוסס על תחושתו של יעקב שאינו ראוי לבכורה כיוון שלקח אותה במרמה מאחיו.

מה עושה את הסיפור למסתורי?

אווירת המסתורין בפרק תורמת להגברת החשש. שלושה יסודות מסייעים ליצירת אווירת המסתורין:

1. זמן ההתרחשות: כל הסצנה מתרחשת בלילה: "וְהוּא לָן בַּלַּיְלָה הַהוּא בַּמַּחְנֶה. וַיָּקָם בַּלַּיְלָה הוּא וַיִּקַּח אֶת שְׁתֵּי נַשְׂוֹ ... וַיֵּאבֶּק אִישׁ עִמּוֹ עַד עֲלוֹת הַשָּׁחַר" (פס' 22-25).
2. בדידות: יעקב נשאר לבדו: "וַיִּנְתֵּר יַעֲקֹב לְבַדּוֹ" (פס' 25).
3. מאבק עם דמות מסתורית: "וַיֵּאבֶּק אִישׁ עִמּוֹ עַד עֲלוֹת הַשָּׁחַר" (פס' 25).

פסוקים 22-24: יעקב ומשפחתו עוברים במעבר יבוק

¹ 'ביקורת נמוכה' היא קריאה ביקורתית בטקסט המקראי במטרה לעמוד על טעויות שחלו בו מראשית גיבושו בכתב ועד לגיבושו הסופי.

² כגון: פעמיים נאמר שיעקב מעביר את משפחתו את היבוק (פס' 23, 24); פעמיים נאמר שיעקב זוכה לברכה (פס' 28, 30). יש אף הרואים בפס' 26 כפילות: בשני חלקי הפסוק מסופר שיעקב מובס בקרב עקב נגיעה בכף ירכו; ועוד.

יעקב מתכונן למפגש עם עֵשָׂו. חששו מהמפגש גדל כשהוא שומע שעֵשָׂו בא לקראתו עם 400 איש³ (ל"ב ז'). יעקב מצוי במצב פגיע במיוחד: כל משפחתו ורכושו עמו, ובעודם במסע אל כנען הם חשופים במיוחד לפגיעה. על פי המתואר בפסוקים הקודמים (1-21) יעקב עשה כל שביכולתו כדי לפייס את עֵשָׂו וכדי לגייס את עזרת ה' והגנתו, אך עם רדת הלילה הוא ניצב בפני ההכרה שבעלות השחר הוא עלול לשלם מחיר כבד על העוול שגרם לעֵשָׂו בעבר.

אפשר שחששות אלה גורמים לפעלתנותו הלילית: הוא חושב מה עוד אפשר לעשות כדי למנוע את האסון, ומחליט להעביר את בני משפחתו את היבוק ולהתרחק מהם, כדי להקטין את הפגיעה בהם במקרה של מאבק אלים מול עֵשָׂו ואנשיו.

פסוקים 25-32: מאבקו של יעקב במלאך

מי נלחם ביעקב ומדוע?

מאבק אכן מתרחש, אולם לא בין יעקב לעֵשָׂו, אלא בין יעקב ל"איש", המופיע בחשכת הלילה ומתגושש עם יעקב עד עלות השחר. סיפור המאבק מעורר שאלות רבות, למשל:

1. מי היה התוקף המסתורי ומה הסיבה למאבקו ביעקב?
2. מי ניצח במאבק?
3. אם ה"איש" הוא מלאך, כיצד זה לא הצליח לנצח את יעקב מיד בראשית המאבק?
4. כיצד קשורה זהותו של ה"איש" לחשש מעליית השחר?
5. מה משמעותה של הנגיעה בכף ירך יעקב? וכך: אם התקשה התוקף לנצח את יעקב ונאלץ להיאבק עימו כל הלילה, כיצד הצליח בנגיעה קלה בכף ירכו לפגוע ביעקב בצורה כה אנושה?

מרבית הפרשנים סבורים, שהאיש שנאבק ביעקב היה מלאך. אמנם המלאך מכונה בעקביות בסיפור "איש"⁴, אולם מן המסופר ברור שאינו יכול להיות אדם רגיל:

ראשית, הוא משנה את שמו של יעקב. בסיפורי האבות רק אלוהים משנה את שמם של האבות והאמהות⁵, וזהו סימן לכך שכאן מדובר במלאך אלוהים.

שנית, ההסבר המוענק לשם החדש הוא: "פִּי שְׁרִיטָה עִם אֱלֹהִים וְעַם אֲנָשִׁים – וְתוֹכַל" (פס' 29), כלומר 'התמודדת ונאבקת עם בני אדם ועם יצורים עליונים, וניצחת במאבקך'. על התמודדותו של יעקב עם בני אדם אחרים ידוע לנו מן הסיפורים הקודמים (המאבק על הבכורה והברכה, ההתמודדות מול לבן), אך היכן מתואר מאבק מול אלוהים או מלאכיו? אין זאת אלא שהמאבק המתואר כאן הוא ההתמודדות הראשונה של יעקב עם מלאך אלוהים.

³ ארבע מאות איש נחשבים במקרא לגדוד, יחידה לוחמת מאורגנת (שמואל א כ"ב, 2; ל, 10, 17).
⁴ גם שלושת המלאכים הבאים לבשר לאברהם על הולדת יצחק נקראים "אנשים" (בראשית י"ח 2) וכך גם המלאכים הבאים להוציא את לוט מסדום (בראשית י"ט 5, 8, 12), ומלאך ה' המתגלה אל אם שמשון בשדה (שופטים י"ג 10).
⁵ למשל שינוי השם לאברהם ולשרה (בראשית י"ז 5, 15) ושינוי השם ליעקב (בראשית ל"ה 10).

שלישית, לפי אחת מאפשרויות הקריאה, ה"איש" מבקש שיעקב ישחרר אותו עם עליית השחר. על פי אחד הפירושים, מדובר במלאך שרצה להזיק ליעקב, ועל פי האמונה העממית כוחם של מלאכים מזיקים מוגבל לשעות הלילה.⁶

גם אם אין מדובר במלאך מזיק, מכתובים מקראיים עולה שאדם שרואה את פני ה' או מלאכיו – ימות.⁷ לכן הישות האלוהית מבקשת להשתחרר ולהיעלם. על פי גישה זו, כל עוד יעקב והמלאך נאבקו בחושך, לא נשקפה ליעקב סכנת מוות, אבל כשעלה השחר עמד יעקב בסכנת מוות והמלאך, שביקש להגן על יעקב, ידע שעליו להשתחרר. רביעית, מהותו של ה"איש" נרמזת בסירוב לומר ליעקב את שמו.⁸ על פי האמונה העממית, בני אדם שיוודעים שמות מלאכים זוכים בכוח רב, כיוון ששמות המלאכים מהווים חלק מתורת הנסתר.⁹ ידיעת שם המלאך מאפשרת לקרוא לו, לזמן אותו, ולהפעיל אותו לטובת מַזְמְנו. יש המפרשים את שאלת האיש: "לְמָה זֶה תִּשְׁאַל לְשְׁמִי?" (פס' 29) כשאלה רטורית, כהודאה בזהותו המלאכית, שאותה יעקב כבר ניחש.¹⁰ על פי פירוש זה יש להבין את השאלה כך: הרי אתה יודע שאני מלאך ה', אם כך מדוע אתה שואל מהו שמי? ולבסוף, נראה שיעקב אכן ניחש במהלך הלילה את זהותו של ה"איש" הנאבק עמו, כיוון שכאשר הוא קורא למקום המאבק בשם "פְּנִיאֵל", הוא מנמק: "כִּי רָאִיתִי אֱלֹהִים פְּנִים אֶל פְּנִים וְתַנְצֵל נִפְשִׁי", כלומר אף יעקב מודע לכך שלא נלחם עם בן אדם אלא עם מלאך אלוהים.

יעקב מול המלאך - מי ניצח במאבק?

"אין אנו יודעים מי ניצח - אם מלאך, אם יעקב", פסקו חז"ל (בראשית רבה, ע"ז, ג). ואמנם לשון הכתוב כפולת משמעות, וקשה להכריע מיהו שניצח בהתמודדות. "וַיִּרְא כִּי לֹא יָכֹל לוֹ" – מי לא יכול למי? מרבית הפרשנים גורסים שיעקב ניצח במאבק, שכן כך ניתן להסביר את תחינת המלאך "שִׁלְחֵנִי" ואת דרישת יעקב "לֹא אֶשְׁלַחְךָ כִּי אִם בְּרִכְתְּנִי" (פס' 27), שהרי למנצח שמורה הזכות לדרוש דבר מן המנוצח בעבור נצחונו. כך גם ניתן להסביר גם את הנימוק לשם החדש שניתן ליעקב – "כִּי שָׁרִיתָ עִם אֱלֹהִים וְעַם אַנְשִׁים וְתוֹכַל" (פס' 29). מאידך, העדפת אפשרות זו מקשה עלינו להבין את פשר הנגיעה המשתקת בכף ירכו של יעקב, שלאחריה יעקב התקשה ללכת - "וְהוּא צָלַע עַל יָרְכוֹ" (פס' 32). אם המלאך גרם לשיתוקו הזמני של יעקב, כיצד זה לא ניצח במאבק? זאת ועוד, הנגיעה בכף הירך מוצגת כ"שוברת שוויון", צעד שהמלאך נקט בו לאחר שראה שאינו יכול לנצח את יעקב בדרכים רגילות: "וַיִּרְא כִּי לֹא יָכֹל לוֹ וַיַּגַּע בְּכַף יָרְכוֹ וַתִּקַּע כַּף יָרְךָ

⁶ גם מכת בכורות במצרים התרחשה בלילה (שמות י"ב, 12) וגם המתת חיילי אשור הצרים על ירושלים (מלכים ב, י"ט, 35). לחושך קונוטציות שליליות במקרא בכלל: הוא חלק מהמצב שלפני הבריאה (בראשית, א, 2), טומן בחובו סכנות (שמות ד, 24-26) ושמותיו הנרדפים בדרך כלל שליליים, כגון "בור תחתיות" ו"ארץ נשיה" (תהילים פ"ח, 7, 13).

⁷ אמונה זו עולה מכתובים רבים כגון שמות ל"ג, 20; שופטים ו, 22; י"ג, 22.

⁸ זוהי התשובה הניתנת גם למנוח אבי שמשון, השואל לזהותו של המלאך (שופטים י"ג, 21-23).

⁹ ראה מדרש רבה על בראשית, ע"ח, ד.

¹⁰ ראה למשל פירושו של ר' אברהם בן הרמב"ם למקומו.

יעקב... (פס' 26). כמו כן נתקשה להבין את תחושת הרווחה של יעקב על שניצל ממוות במפגש הלילי – "כי ראיתי אלהים פנים אל פנים ותנצל נפשי" (פס' 31), אם אכן ניצח במאבק¹¹.
 גם מנבואת הושע (י"ב, 4 - 5), עולה שיעקב הוא שניצח את המלאך: "בבטן עקב את אחיו ובאוונו שרה את אלהים. וישר אל מלאך ויכל בכה ויתחנן לו בית אל ומצאנו ושמם ידבר עמנו". המלאך הוא שבכה והתחנן, יעקב הוא ששרה והתגבר על המלאך.

האם ניתן לפרש הפוך – שיעקב הפסיד במאבק?

על פי דעת מיעוט בפרשנות, יעקב הובס בידי המלאך. על פי גישה זו, המשפט "שִׁלְחָנִי כִּי עָלָה הַשָּׁחַר" (פס' 27) הם דברי תחינתו של יעקב למלאך, לאחר שהותש מן ההתמודדות וביקש להצטרף שוב לבני משפחתו. תשובת המלאך "לֹא אֲשַׁלְחֶךָ כִּי אִם בְּרִכְתָּנִי" (פס' 27) הם דרישה למנחה, שהרי ברכה במקרא היא גם מתנה או מנחה, ובלשון זו נוקט גם יעקב בפגישתו עם עשו: "אִם נָא מְצֵאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ וְלִקְחָתָּ מִנְחָתִי מִיָּדַי כִּי עַל כֵּן רָאִיתִי פְּנֵיךָ פְּרֹאֵת פְּנֵי אֱלֹהִים וַתִּרְצָנִי. קַח נָא אֶת בְּרִכְתִּי אֲשֶׁר הִבָּאת לִּי כִּי חֲנַנִּי אֱלֹהִים וְכִי יֵשׁ לִי כָל" (ל"ג, 10-11). אפשרות זו מתקשרת היטב למדרש השם של פנואל, שכן תבוסתו במאבק הייתה עלולה להביא למותו של יעקב, והברכה נועדה לפייס את המנצח.

ביסוס נוסף להשערה זו ניתן להביא מהסביבה הספרותית של סיפור פגישת יעקב והמלאך. בבראשית ל"ב 1-2 מתואר מפגש בין יעקב למלאכי ה' במחניים.

"וַיַּעֲקֹב הֵלֵךְ לְדַרְכּוֹ וַיִּפְגְּעוּ בּוֹ מְלָאכֵי אֱלֹהִים. וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב פֶּאֶשֶׁר רָאִים מַחְנֵה אֱלֹהִים זֶה וַיִּקְרָא שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא מַחְנֵיִם".

קיימים מספר קווי דמיון משמעותיים בין סיפור זה לבין סיפורנו: בשני הסיפורים יעקב נמצא בדרכו לכנען, פוגש במלאכי/אלוהים, הפגישה מלווה בפגיעה שבעקבותיה יעקב קורא למקום שם חדש המציין את פגישתו עם שלוחי אלוהים.

למרות שבסיפור מחניים משתמש המחבר בפועל הדו-משמעי "וַיִּפְגְּעוּ" כדי לטשטש את הפגיעה ביעקב, הרמז לפגיעה נותר בעינו¹². וכך אנו למדים, שיעקב נפגע בידי מלאכי ה' בעבר, ואפשר שההתרחשות בפנואל מהווה וריאציה (ארוכה ומפורטת יותר) על ההתרחשות במחניים.

סיפורי מחניים ופנואל מלמדים אותנו כי התהלכו בעם מסורות שונות אודות פגישתו של יעקב במלאכי ה', פגישה שלווה בנסיונות פגיעה בו על ידי המלאכים. מקומות פולחן ומרכזי מנהל חשובים בישראל נקשרו לסיפורי הפגישה-פגיעה, ביניהם מחניים, פנואל, מעבר היבוק ובית אל¹³, ומכאן שהייתה זו מסורת ידועה ורווחת בישראל.

¹¹ זקוביץ' ("במי נאבק יעקב והיכן?", עמ' 74), מעיר את תשומת לבנו לשימוש המחוכם שהמחבר עשה כאן בניב רא"ה פנים, שמשמעותו כפולה: להיפגש וכן לצאת למלחמה מול יריב (מל"ב י"ד, 8-11).

¹² זקוביץ' "במי נאבק יעקב והיכן?", עמ' 75-76.

¹³ קישורה של בית אל לסיפור המאבק מצוי בבראשית ל"ה 10, ראה להלן את הדיון בפסוק זה.

האם סיפור אחד יכול לכלול שתי תשובות מנוגדות לאותה שאלה?

עדיין לא הצלחנו ליישב את הקושי: כיצד זה הסיפור כולל שתי אפשרויות לזהותו של המנצח? כאמור, פסוקים אחדים רומזים שיעקב הוא המנצח ("כִּי שָׁרִיתָ עִם אֱלֹהִים וְעַם אַנְשֵׁים וַתּוֹכַל") ואחרים רומזים לאפשרות שהמלאך הוא המנצח ("כִּי רָאִיתִי אֱלֹהִים פְּנִים אֶל פְּנִים וַתִּנְצַל נַפְשִׁי"). ניתן לנסח את הסתירה כניגוד של שני מדרשי שם המופיעים בפרק: מדרש "ישראל" מול מדרש "פנואל" – כיצד אפשר ששניהם יתקיימו באותו סיפור, הרי הם נושאים מסרים מנוגדים, תשובות מנוגדות לאותה שאלה¹⁴?

על פי אחת התשובות המוצעות בחקר המקרא¹⁵, לסיפור זה היו שתי גרסאות: באחת יעקב ניצח את המלאך (אולי אף את אלוהים עצמו, ממש או במשתמע) וקיבל את ברכתו ואת שינוי שמו ל"ישראל"; בשנייה, יעקב נוצח בידי המלאך, העניק לו מנחה, "ברכה", וקרא למקום "פנואל". בשלב העריכה שולבו שתי הגרסאות, כיוון שהגרסה המקורית, לפיה יעקב ניצח את המלאך, נזקקה לריכוך.

מדוע התעקש יעקב שהמלאך יברכו? מדוע הייתה הברכה כל כך חשובה לו?

נעיין בשיחה שקודמת לברכה: "וַיֹּאמֶר אֵלָיו מַה שְּׁמֶךָ

וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב

וַיֹּאמֶר לֹא יַעֲקֹב יֵאָמֵר עוֹד שְׁמֶךָ... (פס' 28-29).

מדוע שואל המלאך את יעקב לשמו, והרי הוא מלאך ה' שהכל גלוי וידוע לפניו? אמנם אפשר שקריאה בשם המבורך היא פתיחה מקובלת למעמד של ברכה¹⁶, אך נראה שציון השם הוא בעל חשיבות מיוחדת בברכה שלפנינו. יש הסוברים, שציון שמו של יעקב מהווה ניגוד למעמד הברכה שקיבל במרמה מאביו. שם (כ"ז, 18-19) נשאל יעקב לזהותו – "מִי אַתָּה בְּנִי?" וענה "אֲנִכִּי עֵשָׂו בְּכֶרֶךְ". כיוון ששנות חייו אצל לבן לימדוהו כמה שגויה הייתה בחירתו במרמה, עתה הוא מבקש לקבל ברכה בשמו-שלו.

השם הוא מרכיב מרכזי בזהות, וכאשר יעקב מציין את שמו, אפשר שהוא מבין עד כמה שמו הולם אותו. יעקב, האיש שאחז בעקב אחיו ועקב אותו שוב ושוב (כ"ז, 36), ששמו הפך שם נרדף למרמה וערמומיות¹⁷ מבקש הזדמנות לפתוח בחיים אחרים. ההודאה בנכונות השם סוללת את הדרך להענקת שם חדש, מתן הזדמנות לחיים אחרים.

וכך יעקב מתבשר כי מעתה לא ייקרא עוד בשם הנרדף למרמה אלא בשם שמרמז על יושר: "לֹא יַעֲקֹב יֵאָמֵר עוֹד שְׁמֶךָ כִּי אִם יִשְׂרָאֵל כִּי שָׁרִיתָ עִם אֱלֹהִים וְעַם אַנְשֵׁים וַתּוֹכַל" (פס' 29). וכמו בנבואת ישעיה ("וְהָיָה הָעֶקֶב לְמִישׁוֹר", מ' 4), השורש ע-ק-ב מסמל את העבר שאינו רצוי, והשורש י-ש-ר את העתיד המבורך. יתירה

¹⁴ מדרש שם נוסף, הנרמז בלבד ואינו מוסבר מפורשות, הוא מדרש השם "יבוק", שצילולו דומה לשורש א-ב-ק, המופיע פעמיים בסיפור: "וַיֵּאבֶק אִישׁ עֲמוֹ" (פס' 25); "בְּהֶאֱבָקוֹ עֲמוֹ" (פס' 26) – מעבר יבוק הוא המקום בו התרחש המאבק בין יעקב למלאך. אולם מדרש שם זה אינו מחליף אף אחת מהגרסאות הקודמות ויכול להתקיים בכל אחת מהן.

¹⁵ וייסמן עמ' 79-80.

¹⁶ כך גם בעת ברכתו של יצחק ליעקב: "מִי אַתָּה בְּנִי?" (כ"ז 18).

¹⁷ ירמיהו ט, 3: "אִישׁ מִרְעֵהוּ הַשְּׂמֵרוֹ, וְעַל-כֵּל-אֶחָל-תִּבְטְחוּ, כִּי כָל-אֶחָ עֵקֹב יַעֲקֹב, וְכָל-רַע רָכִיל יִהְיֶה".

מכך, בנבואת ישעיה הפיכת העקוב למישור היא שינוי סדרי טבע, שינוי דרך חיים וסגנון התנהלות. וכמו באותה נבואת גאולה, שינוי הסדרים מקדים את הישועה וסולל את דרכה לבוא במהרה. הנוסחה "לא עוד...כי..." מגדירה במקרא בדרך כלל שינוי רוחני¹⁸, וכזהו גם השינוי הכרוך בשינוי השם: ישראל מבקש לעצמו חיים שונים מאלה של יעקב; הוא מצהיר שלמד את לקחו והוא מתבשר שניתנת לו הזדמנות להתנהל בצורה שונה לחלוטין מזו שבה התנהל בנעוריו. אחרים סבורים, שיעקב ביקש לקבל מן המלאך אשרור לברכות שנתברך בהן בצאתו מן הארץ (בראשית, כ"ח, 14-13). כשהברכות ניתנו, על סף יציאתו מן הארץ, הן היו בגדר הבטחות לעתיד הלוט בערפל; עתה, על סף כניסתו לארץ, יעקב רואה חשיבות גדולה באשרור הברכות. חז"ל, הדורשים שהמלאך בו נאבק יעקב הוא "שרו של עשו". הם סבורים שחשיבותה של הברכה היא בעצם כניעת עשו, אויבו של יעקב (באמצעות המלאך המייצג אותו), והודאתו בעליונותו של יעקב ובבעלותו על הארץ.

מה משמעות השם "ישראל"?

הכרזתו של המלאך "לא יעקב יאמר עוד שמה פי אם ישראל פי שרית עם אלהים ועם אנשים ותוכל" (פס' 28) לכאורה מתארת את עליונותו של יעקב במאבקיו עד כה: הוא התמודד עם בני אדם ועם יצורים שמימיים – והצליח. כברכה, שינוי השם מתאר את הצלחותיו של יעקב בעתיד, שכן הביטוי "עם אלהים ועם אנשים" פירושו: עם כל היקום¹⁹. ומכאן שיעקב עתיד לנצח תמיד במאבקיו²⁰. יש בכך מענה מידי לחששותיו של יעקב, אותם הזכרנו בראשית דברינו: יעקב חושש שידו תהיה על התחוננה בהתמודדות עם עשו, ושינוי השם בא לשכך את חששו זה. גם בממד המוסרי, יעקב חושש שאינו ראוי לברכה שלקח המרמה. שינוי השם הוא תשובת האל לחשש זה: אינך עוד יעקב. אינך רמאי עוד. מעתה אתה ישראל, אדם הבוחר ביושר ובאמת ועל כן אתה ראוי לברכה – לא רק לברכת אביך אלא אף לברכתי, והיא שלוחה לך באמצעות מלאכי.

מדוע מתואר שינוי שמו של יעקב פעם נוספת בפרק ל"ה?

גם בבראשית ל"ה, 10 מוכרז שינוי שמו של יעקב: "ויאמר לו אלהים שמה יעקב לא יקרא שמה עוד יעקב פי אם ישראל יהיה שמה ויקרא את שמו ישראל". על פי המחקר, מסורת שינוי השם בבראשית ל"ה היא מסורת חליפית לזו שבבראשית ל"ב, ונוצרה כנראה כדי להרחיק את הדעה שיעקב נאבק באלוהים ממש ולא במלאכו. שרידי המסורת המקורית מצויים בשינוי שמו של יעקב "פי שרית עם אלהים" (פס' 28) ובקריאת שמה של פנואל "כי ראיתי אלהים פנים אל פנים" (פס' 31) ואף בגלגולה של מסורת זו בנבואת הושע "ובאנו שרה את אלהים" (י"ב, 4). התיאור בבראשית ל"ה 10 מבטל את האפשרות ששינוי השם הושג לאחר מאבק (שהרי שינוי השם מוכרז ללא בקשה או תביעה מפורשת מצד יעקב) ובוודאי לא במאבק עם אלוהים.

¹⁸ נוסחה הרווחת בייחוד בספר ירמיהו (ג, 17-16; כ"ג, 7-8; ל"א, 28-29).

¹⁹ ראה שופטים ט, 9, 13; שמ"א ב, 26. אבישור (בראשית, עולם התנ"ך, עמ' 191) מציין שזהו צירוף קדום, שיש לו מקבילות רבות בספרות המזרח הקדום ובכתובות ארמיות ופניקיות.

²⁰ צורת שרית אינה בהכרח צורת עבר שכן בעברית המקראית צורת 'קטל', 'קוטל' ו'קטל' אינן מביעות זמן כפי שהן מביעות בעברית בת ימינו. על פי אחת ההשערות במחקר, צורת אלה מביעות כנראה אספקטים של פעולה (למשל: 'קטל' - פעולה חד פעמית שנסתיימה; 'קטל' - פעולה שחוזרת על עצמה וכדומה). ראה בהרחבה אצל רובינשטיין, עמ' 19-14.

על פי הגישה המסורתית²¹, שינוי השם בבראשית ל"ה הוא המשכו הישיר של המהלך לשינוי השם שהחל בבראשית ל"ב, ולפיכך אלוהים אינו מנמק את שינוי השם או מסביר אותו. על פי גישה זו, אלוהים חזר על מעשה המלאך והכריז על שינוי שמו של יעקב כדי לענות, מידה כנגד מידה, על שתי האשמותיו של עֶשָׂו כלפי יעקב, שאותן כרך בשם אחיו: **"וַיֹּאמֶר הֲכִי קָרָא שְׁמוֹ יַעֲקֹב וַיַּעֲקֹבֵנִי זֶה פַעַמַיִם אֶת-בְּכֹרְתִי לָקַח וְהִנֵּה עֹתָה לָקַח בְּרָכְתִּי"** (כ"ז, 36). ההכרזה הכפולה על שינוי השם עונה על שתי טענותיו של עֶשָׂו: שינוי השם בפי המלאך (על פי גישת חז"ל, שרו של עֶשָׂו) מבטלת את גניבת הבכורה, שהרי המלאך מודה בעליונותו-בכירותו של יעקב: **"כִּי שָׁרִיתָ עִם אֱלֹהִים וְעַם אֲנָשִׁים וַתִּוְכַל"** (ל"ב, 28). בכורתו של יעקב ניתנת לו בזכות וביושר, לא בגניבה. שינוי השם בפי אלוהים, בבראשית ל"ה, מבטלת את אשמת גניבת הבכרה, שכן אלוהים עצמו בא לברך את יעקב, ויעקב מקבל את הברכה כדין.

שינוי השם ליעקב ושינוי השם לאברהם – דומה או שונה?

ההבדל המשמעותי בין הברכות שיעקב מקבל עתה, עם שינוי שמו, לבין הברכה שקיבל במרמה, נרמז גם מתוך ההקבלה בין שינוי שמו של אברהם לשינוי שמו של יעקב.

לאברהם נאמר (בראשית י"ז, 5): **"וְלֹא יִקְרָא עוֹד אֶת שְׁמֹךְ אַבְרָם וְהָיָה שְׁמֹךְ אַבְרָהָם כִּי אַבְרָם הָיָה גֹיִם נְתַתִּיךָ"**. שינוי השם מסמן את שינוי הגורל: מאב מכובד לאב המון גויים. וכך גם אצל יעקב: מאיש עקב לאיש ישר, מגנב הברכה למבורך. זאת ועוד, בשני המקרים האל מכריז לפני אבי האומה שהוא החליט לשנות את שמו, ובשני המקרים שינוי השם כרוך בהבטחת פריון (**"אַב-הַמֶּמֶן גֹּיִם נְתַתִּיךָ"**, י"ז, 5; **"פְּרָה וַרְבֵּה גֹי וְקָהַל גֹּיִם יְהִיָּה מִמֶּךָ"**, ל"ה 11). הדמיון בסגנון ההכרזה על שינוי השם בשני המקרים מרמז לקורא שיעקב הוא ממשיך דרכו של אברהם, ושאלוהים רואה ביעקב, כמו שראה באברהם לפניו, נבחר בזכות ולא בחסד. המילה המנחה "שם", החוזרת בסיפורנו חמש פעמים, רומזת לחשיבותו של חילוף השם כמפתח לשינוי הגורל.

ההבדל הבולט בין אברהם ויעקב בעניין שינוי שמו הוא שאצל אברהם, מרגע שינוי השם הוא נקרא באופן עקבי "אברהם" ולא "אברם" ואילו יעקב נקרא לעיתים "יעקב" ולעיתים "ישראל". י' קיל²² מסביר את ההבדל בכך שהכינוי 'יעקב' מופיע כשמדובר ביעקב האיש, האדם הפרטי, ואילו השם 'ישראל' מצוי בשימוש כאשר מדברים ביעקב אבי האומה, אביהם של שבטי ישראל או בני ישראל כעם (למשל בראשית ל"ב 33, ל"ג 20, ל"ה 21-22 ועוד).

הסיפור בבראשית ל"ה קושר את שינוי השם לבית אל, לא לפנואל ולא ליבוק, וכך מתייחס עוד מקום פולחן מרכזי בישראל למסורת שינוי שמו של אבי השבטים. המסורת המשתקפת בנבואת הושע מאגדת יחד את שתי המסורות שבבראשית, שהרי היא מציינת מחד את מאבקו של יעקב במלאך, שבסופו המלאך הוכרע ונאלץ להתחנן כדי שיעקב ישחררו (כמופיע בבראשית ל"ב), ומאידך את שינוי השם בבית אל, כמתואר בבראשית ל"ה: **"בְּכָה וַיִּתְחַנֵּן לוֹ בֵּית אֵל יִמְצְאוּ וְשֵׁם יִדְבַר עִמָּנוּ"**²³.

סיכום

הסיפור בבראשית ל"ב, 22-32 הוא סיפורו של שינוי. בראשיתו ניצב אדם מפוחד, החושש לחייו ולחיי משפחתו ומתחרט על חטאי נעוריו. בסופו ניצב אדם שקיבל במתנה את חייו, ואף זכה לברכתו של האל. בין אם ניצח יעקב

²¹ ראה למשל אצל י' קיל, בפירושו לבראשית ל"ה, עמ' תפ"ה-תפ"ו, וכן פירוש רש"י למקומו.

²² שם, שם.

²³ צריך להיות: עמו.

בהתמודדות, בין אם הובס – אין ספק שזכה בהזדמנות לשנות את מהלך חייו. הוא ניצל את ההזדמנות שניתנה לו – השאיר מאחוריו את 'יעקב' והחל להיות 'ישראל'. הוא נכנס למאבק כאדם שקיבל הבטחה וברכה במרמה, ויצא ממנו כאדם שקיבל הבטחה וברכה בזכות עצמו ובחסד האל. עתה, המפגש עם עֶשָׂו אחיו אינו מאיים עוד, והוא יכול לומר לו בלב שלום: "חַנְנִי אֱלֹהִים... יֵשׁ לִי כֹל" (ל"ג, 11).

הרחבה: עיון משווה ביצירות אמנות

יצירות אמנות רבות מתארות את המאבק בין יעקב למלאך. בכל יצירת אמנות הודגש חלק אחר בסצנת המאבק, ואף המחלוקת באשר לזהותו של המנצח עולה מתוך ההשוואה בין היצירות השונות.

נעיין בשש יצירות:

1. יצירת וידיאו של ד' שנהב וד' סולומנס:

http://www.dinashenhav.com/galleryDt.asp?display=works&item_id=172&imageid=580

מתוך סדרת עבודות וידאו (2003) בשם "התנ"ך בתמונות". בהשפעת ציורו של גוסטב דורה, "יעקב והמלאך", (1865):

http://www.google.co.il/imgres?num=10&hl=iw&tbn=isch&tbnid=6CgH45oYbpIaOM:&imgrefurl=http://amichaich.wordpress.com/2010/11/18/fight-club-%25D7%2599%25D7%25A2%25D7%25A7%25D7%2591-%25D7%2595%25D7%2594%25D7%259E%25D7%259C%25D7%2590%25D7%259A-%25D7%2593%25D7%25A8%25D7%2595%25D7%25A9-%25D7%25A7%25D7%25A6%25D7%25A8-%25D7%259C%25D7%25A4%25D7%25A8%25D7%25A9%25D7%25AA-%25D7%2595%25D7%2599%25D7%25A9%25D7%259C%25D7%2597/&docid=GIFGZPMqCdWnyM&imgurl=http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/94/Jacob-angel.jpg&w=318&h=400&ei=VlruT_z9CMXa4QSZpuTtDO&zoom=1&iact=rc&dur=512&sig=112396366554748217487&page=1&tbnh=153&tbnw=122&start=0&ndsp=26&ved=1t:429,r:1,s:0,i:72&tx=87&ty=69&biw=1280&bih=827

אצל דורה ברקע האיור נשקף הנוף ההררי של מעבר יבוק, ואילו כאן הרקע שחור לחלוטין. אצל דורה המלאך גבוה יותר מיעקב ונראה גברי, ואילו כאן המלאך הוא בדמות אישה שניצבת מעל לגבר שנאבק אתה. הפרשנות הניתנת למאבק בין יעקב והמלאך היא פרשנות של מאבק מגדרי, בין גבר לאישה. מעניין להשוות פרשנות זו, של מאבק בין המינים, גם לשירו של יהודה עמיחי, יעקב והמלאך.

2. שיר מאת י' עמיחי: יעקב והמלאך.

לפנות בוקר נאנחה ותפסה

אותו כך, וניצחה אותו.
 ותפס אותה כך, וניצח אותה,
 הם ידעו שניהם תפס
 מביא מוות.
 וויתרו זה לזה על אמירת השם.

אבל באור הראשון של שחר
 ראה את גופה.
 שנשאר לבן.
 במקומות שבגד הים
 אתמול כיסה.

אחר כך קראו לה פתאום מלמעלה,
 פעמיים.
 כמו שקוראים לילדה ממשחקה
 בחצר.
 וידע את שמה ונתן לה ללכת.

השיר מדמה את היחסים שבין גבר לאישה כמאבק איתנים, בדומה למאבקו של יעקב במלאך. אך בשיר, שלא כמו בסיפור, ישנה אהבה (לפחות אהבה גופנית), ובה שניהם מנצחים, הגבר והאישה. ובשיר הם מוותרים זה לזה על אמירת השם, בעוד בסיפור המקראי שניהם שואלים זה את זה "מה שמך?". בשיר הוא יודע את שמה, בסיפור המקראי המלאך אינו מגלה את שמו ליעקב. יש בשיר משחק על זהותו האישה/המלאך: "קוראים לה מלמעלה" יכול להתפרש כסיטואציה יומיומית (קוראים לילדה לחזור הביתה) או התרחשות שמימית (אלוהים קורא למלאך לשוב השמימה). בשיר 'הוא נתן לה ללכת' בעוד בסיפור לא ברור מי הרשה למי ללכת.

3. ציור של פ' גוגן: <http://mikranet.cet.ac.il/pages/item.asp?item=13039>

יצירה זו צוירה ב-1888. נשים כפריות מברטון שבצרפת רואות בעיני רוחן (עינינהן עצומות, למעט אחת) את המאבק בין יעקב למלאך. שילוב הסצנה הריאלית (חיי כפר בצרפת) לסצנה הדמיונית (מאבק יעקב במלאך) סייע לגוגן להמחיש את האידיאל שבחיי הכפר: בסביבה כפרית אדם יכול להיות קרוב ומודע יותר לעולמו הפנימי, המתבטא כאן באמונה דתית. בסצנת המאבק המלאך הכריע את יעקב והוא מכופף אותו אל הקרקע.

4. ציור של ו' סטרנג:

<http://www.tate.org.uk/art/artworks/strang-jacob-wrestling-with-the-angel-n03607>

יצירה זו צוירה ב- 1894 או ב- 1904. הוא מתאר את המאבק באחד משלבי האחרונים או לאחר שהוכרע שכן יעקב כפוף (מובס?) והמלאך מחבק אותו, לא נאבק עמו. בהבעת פניו של המלאך יש רחמים ובגופו הוא מעט מגונן על יעקב, ובכך מפרש את הטקסט המקראי כסיטואציה של ברכה ומתן הגנה ליעקב.

5. פסל של י' אפשטיין:

<http://www.tate.org.uk/art/artworks/epstein-jacob-and-the-angel-t07139>

בפסל מתואר המאבק כלפיתה שנראית גם כחיבוק. המלאך הוא המחבק את יעקב, אולי כיוון ששיתק אותו בנגיעה בכף ירכו ויעקב עלול ליפול. על פי פרשנות זו, המלאך אינו מבקש להרע ליעקב ומונע ממנו ליפול. הדמויות גדולות וכבדות, מה שמדגיש את עוצמתו של המאבק וחוזקן של הדמויות הנאבקות. הפסל נוצר בשנים 1940-1941, ויש המייחסים את תחושת הכבדות והעצב שמשרה הפסל לימי השואה.

6. ציור של י' דלקרואה:

<http://www.wga.hu/frames-e.html?file=html/d/delacroi/5/506delac.html&find=jacob>

ציור מן המאה ה-19 (1854-61). כאן ההדגשה היא על המאבק שנמצא בעיצומו, וכל אחד מן הצדדים מאמץ את כוחותיו כדי להכריע. המלאך אווזו בירכו של יעקב, רמז לנקיעת הירך שעתידה להתרחש בכל רגע. במישור מרוחק יותר מתוארת קבוצת אנשים: אדם רוכב על סוס, אדם רוכב על גמל, אישה נושאת כד על ראשה, גבר בתנוחת ריצה. ייתכן שאלה הם עֶשָׂו ואנשיו, הצופים מרוחק בניצגם מנסה להכריע את אויבם.

ביבליוגרפיה

1. ש. גלנדר, **ספר בראשית**, רעננה 2009, עמ' 272-275.
2. מ. ויינפלד, י' אבישור, **בראשית (אנצ' עולם התנ"ך)**, תל אביב 1993 עמ' 188-191.
3. ז. וייסמן, **מיעקב לישראל**, ירושלים תשמ"ו, עמ' 73-83.
4. י' זקוביץ, א' שנאן, "במי נאבק יעקב והיכן?", בתוך: **לא כך כתוב בתנ"ך**, תל אביב 2005, עמ' 73-81.

5. נ' ליבוביץ', גליונות לפרשת השבוע (פרשת 'וישלח')
<http://www.nechama.org.il/pages/104.html>
6. י' קיל, ספר בראשית (סדרת "דעת מקרא") כרך ב, עמ' ט-תל"ו, תפ"ה-תפ"ח.
7. א' רובינשטיין, העברית שלנו והעברית הקדומה, רעננה 1980, עמ' 14-19.
- The book of Genesis: chapters 18-50*, Grand Rapids 1995, pp. 328-338. V. P. Hamilton. 8 ,